

A felvilágosodás árnyékában. John Howard és az európai börtönviszonyok 1780 körül¹

A felvilágosult 18. század Európájában a fényt olyan filozófusok, tudósok és művészek árasztották, mint Voltaire vagy Gainsborough, s olyan előkelő udvarok ragyogtak, mint Versailles vagy Szentpétervár. Ennek során gazdagodott meg az a nagypolgári réteg is, melynek gyakorlati fogásait Adam Smith foglalta végül elméletbe. Ám a népet ebben a században sem engedték a hatalom asztalához; a törvényen vagy társadalmon kívül rekedteket, a bűnözőket csak akkor érte fény, amikor éppen az ünnepként felfogott ítéletvégrehajtás prédájára kerültek.² Igen kevés nyom maradt fenn az elnyomottak életéről ebből a századból, melyet a gyötrelmes századának is tekinthetünk.³

Ez is mutatja, mekkora jelentőséggel bír az angol John Howard által 1777 és 1784 között Anglia és a kontinens börtöneiről és a bennük fogva tartottakról készített, talán első európai léptékű vizsgálat⁴ (melyre sokan hivatkoznak, ám amelyet csak kevesen olvastak).⁵ Az 1788. évit mintegy két évszázad különbséggel követő újabb francia fordítás⁶ lehetőséget

---

¹ Az itt közölt tanulmány eredetileg a kanadai *Criminologie* folyóirat 1995-ös számában jelent meg *Obscurité des Lumières : Les prisons d'Europe d'après John Howard, autour de 1780* címmel (5-22. o.). Magyar fordítás és közreadás a *Criminologie* szerkesztőségének szíves hozzájárulásával.

² Vö. Geremek, B.: *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*. Paris, Gallimard, 1987; Foucault, M.: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris, Gallimard, 1975 (a továbbiakban: Foucault 1975); Spierenburg, P.: *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression from a Preindustrial Metropolis to the European Experience*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

³ A 18. századi Franciaországot illetően ld. még a szegények életét törvényszéki források segítségével bemutató Arlette Farge munkáit.

⁴ J. Howard 1773 és 1790 között készült börtönleíró művei természetesen még nem használhatták a jó száz évvel később kialakított szociológiai módszereket; ám éppen a Howardéhoz hasonló 18. századi megfigyelések révén indul meg az etnológia és a szociológia alapjainak lerakása. Erről a kérdésről ld. Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok vonatkozásában Lecler, Gérard: *L'Observation de l'homme. Une histoire des enquêtes sociales*. Paris, Seuil, 1979.

⁵ Ez igaz legalábbis a francia nyelvű kiadás esetében; az 1788-as fordítás (melyet 1791-ben ismét kiadtak) csak kevés franciaországi könyvtárban található meg. (Howard, John: *État des prisons, des hôpitaux et des maisons de force*. Paris, 1788, ill. 1791, 1-2. köt.). E szép kiadású könyv nem mindig követi hűen az eredetit, mivel Howard túl terjengősnek vagy túl kritikusan tűnő fejtegetéseit összességükben közli csak és függelékeinek jó részét is elhagyja.

⁶ Howard, John: *L'État des prisons, des hôpitaux et des maisons de force en Europe au XVIIIe siècle*. Paris, 1994 (a továbbiakban: Howard 1994). Fordította és a kritikai kiadást készítette: Christian

nyújt arra, hogy látogatást tegyünk ebben a földalatti világban, azokban a cellákban és fogházakban, ahol együtt sínylődtek szegény ördögök és bűnözők, még a büntetés-végrehajtás 18. század végi, illetve 19. század eleji reformjait megelőzően.

Milyen is volt a börtönlakók valós helyzete a különböző európai országokban? Mekkora mértékben adhatunk hitelt vizsgálóbiztosunknak, kinek igen összetett személyisége részben még mindig megfeythetetlen? Fel lehet-e mérni, mekkora hatása volt a büntetés-végrehajtási rendszer reformjára?⁷

1. BÖRTÖNÖK ÉS FOGVATARTOTTAK A 18. SZÁZADI EURÓPÁBAN.

A. Európai léptékű vizsgálat

A Howard által a börtönökről írt, jórészt 1777 és 1784 között közreadott művei rendkívül érdekesek számunkra, hiszen – számos pontos feljegyzéssel – valóságos európai börtönkörképet tárnak elénk.

Még Bradford megye *high sheriff*jeként kezdi el 1773 novemberében az Egyesült Királyság valamennyi városi és megyei börtönének szisztematikus látogatását; ez egészen 1775 márciusáig tart. 1775 április és június között kerül sor (éppen az összehasonlítás kedvéért) a kontinensen tett első körútjára Belgiumban és Hollandiában (vagyis Osztrák-Németalföldön és az Egyesült Tartományokban), valamint Németországban (Hamburg és Mannheim között). Ezt számos megfigyelőköri követte még egészen 1790 januárjában bekövetkezett haláláig. Hét nagy-britanniai és hét kontinentális utat különböztetünk meg. Többször megszemlélte Anglia, Wales, Skócia és Írország valamennyi börtönét, s járt az európai országok többségében is. Műveinek megjelenési sorrendje szerint ezek a következők (a földrajzi logika csak részben rekonstruálható): Franciaország, Svájc, Németország, Itália, Dánia, Svédország, Oroszország, Lengyelország, Szibéria, Hollandia, Flandria, Portugália és Spanyolország. Mivel Németország címszó alatt a német-római birodalom teljes területét érti (így Ausztriát is Bécsről Prágáig), tulajdonképpen a börtönök Európáját tárja elénk. Mindössze Magyarország és a török uralom alatt álló balkáni területek, valamint az orosz expanziós politika legfrissebb déli hódításai (Moldva és Havasalföld) hiányoznak, bár ez utóbbi tájakat is felkereste, midőn 1786-ban és 1787-ben a lazaretek ügyében vizsgálódott.

Carlier és Jacques-Guy Petit. E kiadás – teljesen új fordítás alapján – az 1777-es és 1784-es angol kiadások szövegeit tartalmazza, a kiegészítésként hozzáfűzött, megőrzött, illetve átírt részekkel egyetemben. Így lehetővé válik a howardi gondolkodásmód, illetve a börtönviszonyok fejlődésének nyomon követése.

⁷ E kérdések teljesebb és alaposabb tanulmányozásához ld. a Christian Carlier-vel közösen írt, John Howard „emberbaráttá válásáról” szóló tanulmányunkat, az életrajz-kronológiát, illetve a „Howard ou la parole confisquée” c. esszénket in: Howard 1994, 8-66. és 539-544. o.

Tudomásunk szerint ebből a korból nem áll rendelkezésünkre másik, hasonló mélységig hatoló, Európa egészére kiterjedő vizsgálat; nem csupán a börtönök, hanem általában az intézménytörténet szempontjából sem. Az oktatás még viszonylag elmaradott volt, és a kórházakkal is csak – a Howardéhoz viszonyítva – eléggé behatárolt tanulmányok foglalkoznak.⁸ Európa börtöneit (általában az egyesült államokbeliekkel összehasonlítva) csak 1830 körül, vagyis a nagy nemzetközi büntetés-végrehajtási reform idején kezdik el igazán tanulmányozni. Az alaphangot ekkor a városi és ipari fejlődés, valamint a társadalmi elitnek a pauperizáció és a szocialista, republikánus vagy egyszerűen nemzeti mozgalmak előretörésétől való félelme adja meg.⁹ Howard első könyveinek kiadása után csaknem harminc évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a részben a napóleoni seregek által egyesített Európában igazán meginduljon az „emberjogi intézményekről” írt (s elsősorban angolból vagy németből fordított) emlékiratok áradata. Ám még ezek között is a mi angol szerzőnk munkái tűnnek a legmegbízhatóbbaknak.¹⁰

Howard vizsgálata tehát mind földrajzi kiterjedésénél, mind (a későbbiekben ismertető) módszerénél fogva újító jellegű. Ugyanakkor evidensnek tűnik az is, hogy a börtönök világában tett körutazás beleillik a 18. század általános „nagy európai körút” divatjába, melynek minden módosabb ifjú angolnak hódolnia kellett; részben azért, hogy így a *gentry* kedvteléseinek élhessen, részben pedig szellemi és művészi érdeklődésének csiszolása végett. Anglia ekkortájt fedezi fel a turizmust,¹¹ így Howard – miután 1742-ben megörökli apja vagyonát – ifjúkora néhány évét európai (elsősorban franciaországi és itáliai) utazásokkal tölti.¹²

Mindamellettt Howard 1773 után tett útjai már nem minősülnek „börtönturizmusnak”. A valós börtönviszonyokról összegyűjtött és a lehetőségekhez képest legteljesebb és támadhatatlan feljegyzésekből és dokumentumokból álló műről van szó, melynek az a célja, hogy a kormányzat és a közvélemény szeme elé tárja a botrányos visszaéléseket és elérje egy nagyszabású társadalmi és büntetés-végrehajtási reform beindítását.

⁸ Vö. Tenon, J.: Journal d'observations sur les principaux hôpitaux et ses quelques prisons d'Angleterre (1787). Clermont-Ferrand, Faculté de Lettres et Sciences Humaines de l'Université Blaise-Pascal; Foucault, M. ...: Les Machines à guérir (aux origines de l'hôpital moderne). Bruxelles, P. Mardaga, 1979.

⁹ Ld. Petit, J.-G.: Ces peines obscures. La prison pénale en France 1780-1875. Paris, Fayard, 1990 (a továbbiakban: Petit 1990).

¹⁰ Vö. Duquesnoy, A.: Recueil de mémoires sur les établissements d'humanité. 1-39. köt. Paris, Agasse, 1798-1805.

¹¹ Vö. Moir, E.: The Discovery of Britain. The English Tourists (1540-1840). London, 1964.

¹² Vizsgálódását csak a halál szakítja félbe; utolsó – a pestissel és a lazarettekkel kapcsolatos – megfigyeléseit az 1792-es posztumusz angol kiadásban találhatjuk meg, amelyet egyébként két ízben is megjelentettek francia nyelven is (1799-ben és 1802-ben). Ld. különösen ez utóbbit, melyet T. P. Bertin fordított. Howard, John: Histoire des principaux lazarets de l'Europe, accompagnée de différents mémoires relatifs à la peste. Paris, 1881, 4+VI+372 p.

B. Promiszkuitás minden mennyiségben

A Howard által Angliában, illetve a kontinensen meglátogatott fegyházak jogi szempontból igencsak eltérő helyzetűek voltak; hasonló módon változatos volt lakóik összetétele is. Ám szinte mindenütt azt állapítja meg, hogy a kezdődő specializálódás ellenére a felvilágosodás kori Európában még együtt élnek a különböző típusú bűnök elkövetői, akik – legalábbis a népi rétegeket tekintve – a börtönök és a vesztőhelyek hagyományos ügyfélkörét adják.

Az Egyesült Királyságban a börtönök fő típusait a köztörvényes fegyházak (*jails*), a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetői számára fenntartott javítóintézetek (*bridewells* vagy *houses of correction*), az adósbörtönök, illetve – az amerikai függetlenségi háború megkezdése után – a büntetőgyarmatra szállítandók számára bevezetett hajóbörtönök (*hulks*) alkották. Ezek mellett ott találjuk még a speciális, valamint a katonai börtönöket (mint például a Plymouth melletti *Malombörtönt*, ahol 1779-ben 288 amerikai raboskodott), az egyházi szabad hűbértartokhoz tartozó börtönöket és – a *habeas corpus* hazájában – egy állami börtönt is. Ez utóbbi a londoni Tower; ám Howard kihangsúlyozza, hogy 1779-es és 1783-as látogatása idején sem raboskodott benne senki.¹³ A kontinensen ugyanilyen típusú intézményeket látogatott végig; itt viszont a lista kiegészült az itáliai (velencei, livornói, nápolyi, illetve genovai) gályákkal, melyek az angol hajóbörtönök közeli rokonai, valamint – elsősorban – az állami és inkvizíciós börtönökkel.

Az angol megfigyelőt egyáltalán nem lepi meg az, hogy a nagy francia közkórházak kebelén belül léteznek a *bridewells*-re hasonlító börtönök. Ugyanígy a megdöbbenés legcsekélyebb jele nélkül tesz említést a hatalmas számokról is: ötezer nő a Salpêtrière-ben és négyezer férfi Bicêtre-ben.¹⁴ Jóval kritikusabb szemmel nézi viszont a kontinentális abszolutizmus nagy állami börtöneit, a Berlin melletti Spandau-t, a szentpétervári Péter-Pál erődöt, a velencei ólomkamrákat, a római Angyalvárat és elsősorban a párizsi Bastille-t. Ez utóbbinak már a neve is a zsarnokság „félelmetes” bizonyítékának tűnt számára.¹⁵ Bár az állami erőd bevételekor, 1789. július 14-én a forradalmárok csak hét rabot találtak, az is igaz (és ezt Howard még nem tudhatta), hogy 1659 és 1789 között 5279 ember raboskodott a Bastille-ban.¹⁶ Borzadállyal említi az inkvizíció római, lisszaboni, madridi, illetve valladolidi börtönét. Főleg ez utóbbit, amely egyébként az egyedüli volt, ahol némi felvilágosítást is kapott a procedúra teljesen titkos mivoltáról, a fellebbezés nélküli ítéletekről, a sötétzárakról és a magát „szentnek és apostolinak” mondó bíróság börtöne által a lakosság körében keltett rémületről.¹⁷

A börtönlakókat tanulmányozva szintúgy óriási változatosságot tapasztalunk. Együtt laknak a különböző nemű, korú, polgári vagy katonai foglalkozású emberek, a köztörvényesek, a politikai foglyok, az adósok, a gyanúsítottak, a vádlottak, az elítéltek, az átszállításra várók, a piti bűnözők és a súlyos bűncselekmények elkövetői, a börtönbüntetésre

¹³ Howard 1994 258., 267. és 285. o.

¹⁴ Howard 1994 122-123. o.

¹⁵ Howard 1994 125. o.

¹⁶ Vö. Quétel, C.: La Bastille. Histoire vraie d'une prison légendaire. Paris, Laffont, 1989

¹⁷ Howard 1994 253. o.

ítéltek és a kivégzésükre várók, és így tovább. A börtönélet mindennapjaiban pedig – Angliában még inkább, mint a kontinensen – általános a promiszkuitás; a különválasztás kivételnek számít. Kisméretű, csekély lakosságú területeken található börtönökben (a kevésbé városias Kent és Sussex egyes börtöneiben mindössze 1-3 rab tartózkodik), illetve a nyomortanyákon bérelt helységekben (Taunton) a kisszámú fogvatartott kibírja egymás közelségében. a nagy és túlnépesedett intézményekben (1776-ban 582 fogvatartott volt a londoni King's Bench börtönben, a két nagy párizsi közkórházban pedig csaknem tízezer) viszont lehetetlen elkülöníteni egymástól a rengeteg eltérő típusú rabot (elsősorban a műhelyekben és az udvarokon, de gyakran még a hálóteremben is), olyan kevés a börtönőr és annyira rossz állapotban vannak a falak. Az összevisszaságot csak fokozza Angliában a nagyszámú adós, akik feleségükkel és gyermekeikkel együtt laknak a börtönben. Emellett számos *workhouse* (vagyis nem a büntetés-végrehajtáshoz tartozó dologház) is többé-kevésbé javítóintézetként él a köztudatban; ráadásul ez utóbbiakat sem mindig választják el a többi börtöntől. A promiszkuitást erősíti Európában mindenütt a nagyszámú látogató jelenléte is (ekkor még sokkal könnyebb volt bejutni egy börtönbe, mint napjainkban). Ebből a helyzetből értelemszerűen következik az, hogy a börtönök nem is annyira a jobbátétel színterei, hanem (Howard itt a 18. század végi megfigyelők egyik vezérgondolatával él) a bűn iskolái.¹⁸

A felmérést tanulmányozva úgy tűnik azonban, hogy a kontinensen található börtönök számos hibájuk mellett nagyobb figyelmet fordítanak az egyes kategóriák elkülönítésére. Igaz, Nápolyban vagy Toledóban még nem ez a helyzet, ám a nagyvárosokban megindulóban van a nemek szétválasztása és külön a nők számára fenntartott intézmények kialakítása elsősorban a javítóintézetekben. Erre láthatunk példát a Salpêtriére esetében, s kiváltképp Hollandiában. Ilyen például az amszterdami *spinhuis*.¹⁹ A gyerekek és felnőttek elkülönítése azonban még kivételnek számít (bár néhány itáliai javítóintézetben már előfordul), és ilyenkor is általában kóborló vagy árva gyerekekről van szó. A kifejezetten bűnözők befogadására szolgáló európai börtönökben a fiatalokat csak viszonylag későn, 1830 táján kezdi el védeni a felnőttek – elsősorban szexuális jellegű – erőszakos cselekedeteivel szemben.²⁰

A börtönökben a 18. század vége felé általánossá váló promiszkuitás (amely részben a fogvatartás körülményeinek romlásáért is felelős) a század közepén beinduló, Angliában és Írországból különösen erőteljes európai demográfiai növekedéssel, az európai és amerikai háborúkkal, a gazdasági változásokkal,²¹ illetve a munkanélküliség és az elszegényedés

¹⁸ Howard 1994 79. o.

¹⁹ Howard 1994 216. o.

²⁰ Vö. Carlier, Ch.: *La prison aux champs. Les Colonies d'enfants délinquants dans le nord de la France au XIXe siècle*. Paris, Éditions de l'Atelier, 1994. Egy québec-i, francia, belga és holland történelemszövegből (J.-M. Fecteau, J. Trépanier, E. Pierre, F. Tétard, J.-G. Petit, S. Dupont-Bouchat, J. Drekker) álló nemzetközi munkacsoport jelenleg is dolgozik a „Javítóintézet és gyermekvédelem a 19-20. században” (*Enfants corrigés, enfants protégés, XIXe-XXe siècles*) elnevezésű összehasonlító vizsgálaton.

²¹ Vö. Holmes, G.: *The Making of a Great Power: Pre-Industrial Britain (1660-1783)*. London, Longman, 1982; Rula, J.: *The Vital Century: England's Developing Economy, 1714-1815*. London, Longman, 1992.

kiszélesedésével magyarázható.²² Ennek következtében megváltozik a társadalmi represszió gyakorlata is Angliában²³ és Franciaországban:²⁴ egyre több ember ellen folyik eljárás magántulajdon elleni vétség miatt, és fejlődésnek indul a büntetés új, a liberalizmus által a korábbi kínzásoknál hasznosabbnak, hatékonyabbnak és humánusabbnak tartott formája, a börtönbüntetés is. A politikai vezetésnek azonban ekkor még nem áll rendelkezésére elegendő anyagi eszköz ahhoz, hogy ésszerűbbé tegyék az eljárás gyakorlatát, és nagyszámú, megfelelően kialakított és szakosodott intézményt építsenek.²⁵

C. Igazságtalanság és embertelenség a börtönökben

Howard már Bedford grófság börtöneinek vizsgálatakor konstataált három felháborító visszaélést. Először is az angol fegyőrök megsápolták a fogvatartottakat és a legteljesebb önkénnyel uralkodtak felettük; a nagyszámú adós szörnyűséges és következtlenül megállapított büntetést volt kénytelen elszemvedni, s a rabok többsége (kategóriától függetlenül) mocsokban, éhségtől és hidegtől gyötörve tengette nyomorúságos életét.

Filantrop szerzőnket a foglárak fizetésének problémája sarkallja az Egyesült Királyság, majd a kontinens börtöneinek meglátogatására. Olyan példákat keres ugyanis, melyek az előljárókat tisztességes (általa évi száz fontra, vagyis viszonylag magas összegre becsült) fizetség folyósítására ösztökélnék. Korábban ugyanis néhány foglár keresett mintegy 10-20 fontot, ám a grófságok többsége egyáltalán nem folyósított semmilyen fizetést sem. Emellett a foglároknak fizetniük kellett állásuk elnyeréséért; bérleti díjat kellett fizetni az épületek után, fizetést kellett adni a beosztott börtönőröknek és megelölegezni a berendezési tárgyakat. Ebből következően a foglárak megsarcolták a foglyokat és azok hozzátartozóit egyaránt és mindent drágán kifizettettek. Így a szállást (abban az esetben, ha az illető nem akart – a gyakran nem is létező – közös helyiségben senyvedni), az élelem java részét, a ki- és belépődíjakat, a dokumentumok (börtönlajstrom, ítélet) kiadását vagy éppen a láncok levételét. A rendszer még nagyobb önkényt tett lehetővé azért, hogy a díjszabást csak ritkán függesztették ki (és még akkor sem annak megfelelően jártak el). Gyakran még a legszegényebbek számára a grófság közigazgatása által kiutalt kenyérrel is üzleteltek. S bár az angol börtönőröknek tilos volt a rabok kínzása, a legszegényebbeket vagy a legizgágabakat gyakran leláncolva „otffejejtették” egy-egy sötétebb zárkában.

Még egy meglepő észrevételt tesz Howard: Anglia és Wales börtöneiben nagyszámú adós ül. Számuk a börtönök összességét tekintve 1779-ben 2078 (4379 fogvatartottból), 1782-ben pedig 2297 (4439-ből).²⁶ Így tehát – míg a bűnözők aránya alig éri el az összes

²² Vö. Gutton, J.-P.: *La Société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, P.U.F., 1974.

²³ Vö. Beattie, J. M.: *Crime and the Courts in England, 1660-1800*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1986; Ignatieff, M., *A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*. New York, Pantheon Books, 1978.

²⁴ Vö. Petit, J.-G. (szerk.): *Histoire des galères, bagnes et prisons, XIIIe-XXe siècles*. Toulouse, Privat, 1991.

²⁵ Vö. Castan, N.: *Les Criminels de Languedoc (1750-1790)*. Toulouse, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1980.

²⁶ Howard 1994 572. o.

rab egyötödét – az angol börtönök lakosságának jó részét olyan kis összegű tartozásokkal terhelt adósok alkotják, akiket megfosztanak mozgásszabadságuktól mindaddig, míg vissza nem fizetik adósságukat avagy – jóval később – fizetéseképtelennek nem nyilvánítják őket. Polgári peres eljárás révén kerültek börtönbe; nem bűnözők, hanem számláikat nem fizető iparosok vagy kereskedők, illetve olyan szegény alkalmazottak, akik képtelenek törleszteni igen alacsony összegű (általában 20 font alatti) tartozásukat. Nekik most, miután elvesztették megélhetésüket, eredeti adósságuknál csaknem mindig magasabb összeget kell fizetniük mindenért, még az ételért is. (Az egyébként az ellátásukra kötelezett hitelező természetesen nem tesz eleget kötelezettségének.) Itt egyesül kegyetlenség és abszurditás. Igaz, az adósokat – a bűnözőktől eltérően – nem verhetik vasra, és néhány gazdag csirkefogó jól él és még prostituáltakat is futtat (a fleet-i adósok börtöne volt London legismertebb bordélyja a 18. században), rengeteg szegény ördög családjával együtt csak vegetál. (Jobb híján ugyanis kénytelenek együtt nélkülözni és betegeskedni is.)

Howard alapján úgy tűnik, a kontinens börtöneiben általában jobb az ellátás, jellemzőbb, hogy rendszeresen fizetik a fegyőröket; ritkábban verik vasra a foglyokat és – főként – jóval kevesebb az adós. Franciaországban valószínűleg alig teszik ki a börtönlakók egytizedét. Ám az önkényre épülő állami börtönök, valamint az inkvizíció már említett kegyetlensége mellett angol szerzőnk sokat beszél a kínvallatás gyakorlatáról is. Tudjuk, hogy a sajátos bűnvádi eljárással élő Anglián kívül Európa valamennyi országa az inkvizíciós gyakorlatot honosította meg. Ez pedig elsősorban vallomástétellel akar bizonyítani, akár kínvallatás útján is. Mivel a 18. században nőtt az ezzel szembeni érzékenység, Franciaországban 1780-ban beszüntették a perelőkészítő kínvallatást,²⁷ ám számos országban (így főként Német- és Spanyolországban) szokásban maradt a tortúra. Így Howard több börtönben is felfedezi a kegyetlenkedéshez használatos szerszámokat (Hamburgban, Münchenben, Regensburgban, illetve Liège-ben). És e tárgyak nem mindig szolgálnak csupán arra, hogy már pusztán látványukkal siettesék a beismerést – néha ugyanis ott szárad rajtuk a vér. Senki sem lepődik meg azon, hogy a cári Oroszországban teljes erőbedobással használták a kancsukat; mindazonáltal a protestáns Dánia sem volt kevésbé kegyetlen saját tolvajaival szemben: a koppenhágai fegyház foglyai vasra verve, hidegben és a teljes pusztulásra ítélve éltek.²⁸

Nehéz viszont felbecsülni az egyes országok közötti eltéréseket a rabok valós életkörülményeit tekintetve. Howard anyaga ehhez nem szolgáltat jó alapot, ugyanis mindvégig erősen leíró jellegű marad; ráadásul árnyalt képet akar nyújtani. Így az egyes államok területén belül is találni néhány jobban megszervezett és a többinél tisztább intézményt (elsősorban a fővárosokban, ahol az uralkodó és a közvélemény szeme előtt vannak), míg a többi fegyházban csak vegetálnak a rabok. Biztos állami finanszírozás, illetve elegendő mennyiségű jótékony adomány híján, valamint a foglárók feletti ellenőrzés hiánya következtében a rabok általában mindenben szükségét szenvednek; nincs elegendő hely, levegő, fény, élelem, ruha vagy fűtés. Mindehhez hozzájárulnak még olyan tényezők, mint a lánccok, az állandó nedvesség vagy az ágyak és latrinák hiánya. Így a halál is bőségesen arat

²⁷ Vö. Lebigre, A.: *La Justice du Roi. La vie judiciaire dans l'ancienne France*. Paris, A. Michel, 1988.

²⁸ Howard 1994 189. o.

körükben, éhezés, fulladás vagy lázzal járó betegségek révén. Leggyakoribb a tífusz, melyet akkoriban börtönláznak is neveztek; ennek járványveszélye városi környezetben néha elindított egy-egy rosszul szervezett és erősen behatárolt kampányt is a fogvatartottak higiéniés körülményeinek javítása érdekében.

Howard feljegyezte, melyik ország milyen téren jár elől, hogy ezzel is buzdítsa Angliát a jó példa követésére. Ilyen például a párizsi börtönökben a kőpadló (melynek révén könnyebb eltakarítani a mocskot), a belmagasság megemlése és a szellőztetés az itáliai ispo-tályokban, illetve a vaságyak és az ágynemű, melyek segítségével fel lehet venni a harcot a tetvekkel. Ráadásul utazónk úgy véli, Belgiumban és Hollandiában rábukkant az ideális börtön néhány mintapéldányára. A genti, amszterdami és rotterdami javítóintézetek piacra termelő manufaktúrákhoz hasonlíthatók; a rabok fegyelmezettek, szorgalmasak, jól tápláltak és emberi módon bánnak velük. Íme tehát a filantróp szíve vágya szerinti mintabörtön, amely lehetővé teszi, hogy humánusan büntessünk és jobbá tegyük a bűnözőt azáltal, hogy lehetőséget nyújtunk számára a társadalomba való beilleszkedésre szabadulásakor.²⁹ Szerzőnk bizonyára kevesebb visszaélést látott a kontinens börtöneiben, ahol a fegyőrök és a tisztségviselők könnyebben rejthették el előle a valóság egyes elemeit; ám megállapításait más – igaz, kevésbé átfogó jellegű – vizsgálatok is megerősítik.³⁰

2. A RABOK BARÁTJA

John Howardot nem tekinthetjük a szó szoros értelmében korát megelőző embernek; inkább olyan ember ő, akinek tevékenysége beleillik a már igen fejlett angol és talán az európai filantróp-mozgalomba is.³¹ Nem sokkal korábban John Hanway már jelentetett meg a börtönök reformjával foglalkozó munkákat.³² Tagadhatatlan ugyanakkor Howard eredetisége csakúgy, mint vizsgálatainak hatása a politikai szereplőkre és a közvéleményre.

A. Egy szürke gentleman

Nem igazán eseménydús életrajza alapján viszont kevés dolog jelezte előre azt, hogy ő lesz a 18. századi filantróp ideáltípusa. John 1726-ban született egy a *gentry* felé emelkedő,

²⁹ Az Osztrák-Németalföldön található Gentben XIV. Vilain gróf 1771-1774-ben kialakított egy mintaértékű javítóintézetet. Howard 1775-ös látogatásakor csodálattal adózik működésének; 1783-ban azonban teljesen leromlott állapotban látja viszont.

³⁰ Vö. Doublet, F.: *Mémoire sur la nécessité d'établir une réforme dans les prisons*. Paris, 1791. Ez a közegészségügyi szakértőként is elismert orvos a Howardnál találhatónál sötétebb képet fest a franciaországi börtönökről a forradalom kezdeti időszakában.

³¹ AREPPOS: *Philanthropies et politiques sociales en Europe (XVIIIe-XXe siècles)*. Paris, Anthropos, 1994 (a továbbiakban: AREPPOS 1994).

³² John Hanway tulajdonképpen az általa az elhagyott gyermekek érdekében kifejtett tevékenységet, illetve a börtönök megreformálásával kapcsolatos javaslatait mutatja be. Vö. Hanway, John: *The Defects of Police*. 1775 és Hanway, John: *Solitude in Imprisonment*. 1776.

de még kereskedő eredetéhez közel álló családban, Apja, John Howard gazdag londoni kárpitkereskedő volt (a west smithfield-i Long Lane-on), aki – miután vagyont szerzett – vásárolt egy falusi birtokot a Bedford melletti Cardingtonban (mintegy száz kilométerre Londontól), hogy ott gentleman-ként élhessen. John különböző szakadár protestáns felekezetek iskoláiban végzett nem igazán gyümölcsöző tanulmányokat. Az angol elit tagjaival ellentétben nem járt sem a cambridge-i, sem az oxfordi egyetemre, és – főként – sosem tett szert tökéletes jártasságra anyanyelvében, melyet minden kellem nélkül beszélt, írása pedig tele volt hibákkal.³³ Hogy az üzleti életben örökébe léphessen, apja tapasztalatszerzésre Newnham és Shipley londoni nagybani fűszerezsekhez küldte.

Apja 1742-ben bekövetkezett halála után John Howard a *gentleman*okhoz hasonlóan semmittevésrel töltötte életét. Kedvelésből többször ellátogatott Európába; elsősorban Franciaországba, Itáliába és az Ibériai-félszigetre, így egészítve ki általános műveltségét, művészeti tájékozottságát és francia nyelvtudását. Úgy tűnik, e nyelven kevésbé beszélt rosszul, mint angolul. 1756-ban Portugáliából visszatérőben (az 1755. november 1-i földrengés által csaknem teljesen romba döntött Lisszabont tekintette meg) hajója francia fogságba esik, ő maga pedig néhány napot a bresti várbörtönben tölt. A börtönviszonyok terén szerzett eme első tapasztalat (mely kétségtelenül emberbaráti ténykedése egyik távoli mozgatójává vált) a későbbiekben mindvégig kivételesen érzékennyé tette a hadifoglyok sorsa iránt.

Az első felesége halálakor 32 évesen megözvegyült Howard 1758-ban feleségül vette Croxton várnagyának (Cambridge grófság) lányát, Henriette Leeds-et. Ez a frigy megerősítette társadalmi pozícióját; immár vitathatatlanul a mintegy 10-20 ezer családot tömörítő *gentry* tagja. Mindazonáltal annak alsó kategóriájában, vagyis a *gentleman*ok között marad; ez a réteg még nyitott a felemelkedni kívánó gazdag kereskedők és üzletemberek előtt. E körben jövedelmi viszonyai, újracházasodása, az általa megnövelt cardingtoni családi birtokok és a közért tenni akarás teszi lehetővé számára, hogy 1773-ban a békebírák javaslatára Bedford grófság *high sheriffjének* tisztségébe emelkedjen. Eme önként vállalt és nem fizetett állás annál is inkább tiszteletet ébreszt irányában, mivel viselése nem kevés költséggel jár. Ennek következtében ő elnököl a grófságban az alsóházi választásokon és az ő feladata a börtönök felügyelete is.

1774-ben számos bedfordi lakos támogatása ellenére sem választják alsóházi képviselővé, és 1775-ben sikertelenül próbál szót emelni a visszaélések ellen, melyeknek választási kudarca is köszönhető volt.³⁴ Ettől kezdve életét és vagyonát végérvényesen a börtönreform szolgálatába állította. Ezen a téren is kudarcot szenvedett, midőn javaslatait 1780-1781-ben mintabörtönök kialakításával át akarta ültetni a gyakorlatba; a börtönökről és lazarettokról kiadott munkái viszont 1777-től meghozzák számára az elismertséget. Gyakran egysíkú, hosszú mondatokkal követhetlenné tett és részletektől hemzsegő írásai ugyanakkor stílustanok és híján vannak az összegző képességnek is. Saját maga is elismerte, hogy nincs írói vénája; ám az alkotásban állandóan segítségére volt titkára, Thomasson, s odaadó és művelt barátai is többször átjavították szövegeit.

³³ Vö. Aikin, J.: *Vie de John Howard, célèbre philanthrope anglais*. Paris, Décade philosophique, 1796.

³⁴ Vö. Field, J.: *The life of J. Howard*. London, Brown, Green and Lonfmans, 1850.

B. A megrögzött puritán

Howard gyerekkora óta a hivatalos anglikán egyházzal szembenálló szakadár kálvinista puritán „szekták” egyikének, az independenseknek a tagja; legjobb barátai is szakadárok. Ilyen például Richard Price orvos és filozófus, a radikálisok egyik vezére, John Aikin felcser, aki az első róla szóló életrajzot írta vagy a szintén orvos kvéker John Fotgerhill. Mindamellett életvitele egészen negyvenes éveig – annak ellenére, hogy az independensek templomába jár – nem igazán egy vérbeli puritáné: napjait semmittevéssel tölti, melankolikus alkat, köszvényes rohamait pedig részben a nem mindig visszafogott alkoholfogyasztás okozza.

Henriette 1765-ben bekövetkezett halála után Howard élete új szakaszába lép – ezt a periódust nyugtalanság és állandó vallásosság jellemzi. Sokat imádkozik, leveleiben folyton a Bibliát idézi; főleg akkor, amikor bizalmasának, a bedfordi independens egyház lelkészének, Symonds-nak ír. 1770-ben európai útja alkalmával valóságos lelki válságot él át; ezután teljes megtér a puritán vallás és a filantrópia kebelébe, és úgy dönt, élete fennmaradó részét embertársai jobbulásának szenteli.³⁵

Ezután húsz éven keresztül, egészen haláláig, J. Howard aszkézisben és igen szigorú erkölcsi normák szerint él. Életének eme, a börtönök és foglyaik jobbításának szentelt részében hosszú és kényelmetlen utakra indul, hideggel, fáradtsággal és ezernyi veszéllyel dacolva. Büntetés-végrehajtási körútjai során csaknem százezer kilométert tesz meg igen nehéz körülmények között; éjszakánként mindössze néhány órát alszik és elszántan dolgozik feljegyzései elkészítése és művei megírása érdekében. Első életrajzírója, Aikin szerint kevés embernek sikerült ennyire egy ügy szolgálatába állítania saját testét. Ez a túlzott szigor figyelhető meg a rabok tévelygése, s különösen az alkoholizmus ellen folytatott harcában, illetve abban a szándékban is, hogy a börtönöket a rend, a fegyelem és a munka segítségével reformálja meg.³⁶ Így válik érthetővé az is, miért hangsúlyozza ki a vallás szerepét a börtönökben. (Szükség lenne lelkészre, istentiszteletekre és a Biblia olvasására.) Ugyanakkor e megtért bárány idővel mind nagyobb toleranciát tanúsít más vallások irányában, s bár mindvégig elutasítja a korabeli katolikusok fanatizmusát, tisztelettel szól a szerzetesrendek által a rabok között kifejtett jószolgálati tevékenységről.

1772-től kezdődően Howard mindinkább eltávolodik az independensektől és egyre közelebb kerül a kvékerekhez. Eljár a *Barátok Társaságába* (*Society of Friends*), melyet barátja Fothergill ismertetett meg vele. Köztudott, hogy a Barátok (valószínűleg azért, mert a 17. századi Angliában gyakran kerültek börtönbe) a börtönök megreformálásán fáradoztak: W. Penn már 1681-1682-ben beleírta az általa alapított új amerikai gyarmat, Pennsylvania alaptörvényébe az adósbörtönök betiltását, illetve az általa oktatási intézményként elképzelt börtönök jobbátételének szükségességét. Nyilvánvaló a kapcsolat a kvékerek álláspontja és Howard elképzelései között. Lehet, hogy engedett befolyásuknak; de az is lehet, éppen a mindkét fél által osztott, a szegények és a rabok sorsa iránt érzett rokonszenv vitte hozzájuk közel.

³⁵ Vö. Dixon, H.: *John Howard and the Prison-World of Europe*. 5th ed., Webster, Mass., F. Charlton, 1852.

³⁶ Howard 1994 96-98. o.

C. A filantróp sebei

1770-es pálfordulása előtt Howard filantrópiája több területre is kiterjedt. A haladás bajnokaként cardingtoni birtokán új növényfajtákat, köztük egy – utazásai során beszerzett – róla elnevezett burgonyafajtát honosít meg; jótékonykodik, földbérleti családjai számára pedig jobb életkörülményeket biztosító házakat és iskolákat építtet, s közben igyekszik őket az erény útjára terelni. Mindamellett a környezetével jótékonykodó gazdag birtokos esete viszonylag széles körben elterjedt volt a 18. század második felének Európájában.³⁷

Attól fogva viszont, hogy a szegények elzárására szolgáló helyek (a börtönök mellett ide tartoznak még a kórházak, a szegényházak és az iskolák is) megfigyelésére és jobbítására szakosodik, újfajta érzékenységet tükröző eredetisége is nyilvánvalóvá válik. Nem is annyira a vallási buzgalom motiválja, hanem inkább az általa embertársainak elismert legszegényebb rabok iránti valós szolidaritás. Valamennyi írása „emberiességre, gyengédségre és együttérzésre” buzdít, s egyike azoknak, akik elsőként emelnek szót a börtönökben sínylődő emberek (legyenek azok akár bűnözők) jogainak elismeréséért. Ez viszont már nem jótékonykodás, hanem emberbarátság.³⁸ Véggkövetkeztetése ki is mondja: „Fülemben ott zúg a nyomorultak jajkiáltása, időmet körülményeik javításának szentelem; ezért gyűjtöttem össze ezt az anyagot, melynek hitelességét senki sem vonhatja kétségbe.”³⁹

Ennél is eredetibbnek tűnik a számára „országos fontosságú kérdésnek” számító börtönök gondjaival kapcsolatos politikai-statisztikai (államtudományi) vízióiban. Úgy véli, hogy a nagyszámú szegény embert embertelen körülmények között fogva tartó európai társadalmak jobbá válásának részbeni előfeltétele a börtönök igazságos reformja és humánusabbá tétele. Amennyiben megszüntetjük az adósok börtönét és a kínvallatást, megtoroljuk a foglárók kegyetlenkedését és visszaéléseit, ha minden fogvatartott megfelelő ellátást és ruhát kap, valamint tiszta helyiségeket és rendszeres munkát, egyszóval, ha emberként kezeljük (mert az), akkor adunk igazán esélyt az embernek maradáshoz, illetve azzá váláshoz és a szabadulás utáni emberi magatartásnak.

A közvéleményt és kormányzatot egyaránt meggyőzni szándékozó Howard egyszerre végzi a társadalomtudós, a közegészségügyi szakértő és a statisztikus munkáját. Hogy megfigyelése és az általa megfogalmazott kritika cáfolhatatlan legyen, számos eszközt visz magával; fáradhatatlanul mérlesekkel és ellenőriz, mindent precízen és az objektivitásnak alárendelve ír le. Újít azzal is, hogy saját maga kérdezi ki a rabokat, és meg is szólaltatja őket ahelyett, hogy kizárólag a foglárók és a tisztviselők véleményére támaszkodna. Ez utóbbiak közül sokakat meg is lep ezzel.

Ugyanakkor filantrópunk életében is vannak sötét foltok és olyan hibák, melyeket a barátja, Aikin által a szentek legendáihoz hasonlatos módon megírt életrajz sem tud teljesen elkendőzni. Nem lehet ugyanis az ember büntetlenül sem a börtönök ismerője, sem pedig ilyen aprólékos. Howard puritánsága is csak nehezen fedi el gyakran ingerlékeny, sértődé-

³⁷ Vö. Trevelyan, G. M.: Histoire sociale de l'Angleterre, avec notes de J.-P. Poussou. Paris, R. Laffont, 1993; Duprat, C.: Pour l'amour de l'Humanité. Le Temps des Philanthropes. Paris, C.T.H.S., 1993.

³⁸ AREPPOS 1994.

³⁹ Howard 1994 537. o.

keny, néha még hipochondriára is hajlamos személyiségét. Valamilyen beteges büntudat hajtja Európa összes börtönének ártó gőzökkel teli atmoszférájába; talán vezekelni akar. 1765-ben született egyszem fiával szemben annyira autoriter módon viselkedik, hogy azt még a 18. század szintjén is zsarnokságnak lehet tekinteni. (Pedig ez a kor nem az apák gyermekeik iránti gyengédségéről híres.) Hosszú megfigyelő-körútjait alibinek használva kevés időt és érzelmet szentel fiának, s ez nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy utóbbi megőrült és életét bolondokházában fejezte be.

J. Howard lelkében ott hordta a kor legnagyobb csapásának nyomát. Rengeteg fiatal nő halt meg akkoriban gyermekágyi lázban; saját anyja is belehalt a szülésbe 1726-ban, s szeretett felesége, Henriette is elhunyt, midőn 1765-ben életet adott fiának. Valószínű, hogy tudatalattijának hatására fizettette meg drágán fiával az anya-feleség halálát, melynek terhét maga is hordozta ifjúkorában. Ám bármi is volt Howard tudatos vagy tudatalatti indítéka, felmérése akkor is örökbecsű marad.

3. A BÖRTÖN HOWARD UTÁN

Milyen módon lehetné felmérni, mekkora hatással volt az ember és műve annak az intézménynek a jövőjére, melynek visszasságait európai viszonylatban is feltárta? Ehhez részletesen értékelnünk kellene a közvéleményben keltett visszhangot, az angol és európai büntetés-végrehajtási politika átalakulását, a fogvatartottak életkörülményeiben bekövetkezett változásokat, stb. Most viszont lehetetlen a felmérés felmérésébe bocsátkozni. Túlzás is lenne mindez egy olyan emberrel szemben, kinek korlátait mi sem rejtettük véka alá, s aki maga is elismerte, hogy ő csupán anyaggyűjtő és a javítás szerény szorgalmazója.⁴⁰ Éppen ezért elégedjünk meg néhány gondolattal.

Számunkra tagadhatatlannak tűnik, hogy a felvilágosodás korában Howard az volt a börtönkérdés számára, mint Beccaria az igazságszolgáltatás reformjának ügyében: az aki lerántja a leplet, és sokkal inkább kifejezője az érzékenység megváltozásának, mintsem elindítója. Igaz Beccaria éppen annyira könnyed, tömör és logikus (legalábbis Morellet francia fordításában),⁴¹ mint amennyire nehézkes és terjengős a mi megfigyelőnk. Ám a célok és az érvek is eltérnek. Beccaria újíto szándékú elméleti szakemberként azon elvek mellett emel szót, melyek a büntetőjogot helyezhetik új alapra; emellett igencsak általánosságokban mozog. A büntetések hasznosságáról, törvényességéről, mértékletességéről és arányosságáról beszél, ám kevés konkrétumot említ a börtönökkel kapcsolatban. A gyakorlati szakember Howard – éppen Beccaria követőjeként – szorgosan gyűjti a tényeket, hogy ezzel véget vethessen a börtönökben tapasztalható visszaéléseknek. Számára mindegy, hogy a börtön a megelőzés vagy a büntetés eszköze-e. Az viszont, hogy mindkét

⁴⁰ Howard 1994 537. o.

⁴¹ A filozófus Morellet abbé 1766-ban fordította le Beccaria írásait, miközben saját bevallása szerint is „egy kis rendet rakott bennük”. A fordítás sikerével és a korabeli igazságszolgáltatásra gyakorolt hatásával kapcsolatban ld. Morellet, Abbé: Mémoires. Paris, 1988, 149-153. o.

reformer buzgó egyetértésre talál a 18. század felvilágosult olvasóközönsége körében, arra mutat, hogy éppen ez utóbbi várákoszásának megfelelően beszéltek.

A 18. századi művelt ember, legyen haszonelvű angol vagy szavakba feledkező francia, együtt játszik Casanovával, együtt imádkozik a Wesley-fivérekkel és együtt zokog Rousseau-val; mindeközben igyekszik az emberi boldogság szabadsághoz, joghoz és rációhoz kötődő eszméjét az önkény hatókörén kívül helyezni. Az angolok már a franciák 1789-es kísérlete előtt is azt hitték, elérték ezt a célt az 1679-es *habeas corpus* és az 1689-es Jognyilatkozat révén. Száz évvel később viszont Howard mutat rá arra, hogy ez még egyáltalán nincs így; még azon a földön sem, ahol az emberi jogoknak a lehető legteljesebb védelmet kellene élvezniük. Felmérése szinte tapintható bizonyítékként tárja eléink mindazt a kegyetlenséget, embertelenséget és önkényt, mely a bűnözőt éppúgy sújtotta, mint a vándoréletet élő munkanélkülit vagy az eladósodott iparost.

Megfigyelőnk ereje abban rejlik, hogy elkötelezett tanú, tulajdonképpen részese a dolgoknak. Howard kilép a látszat bűvköréből, áttöri a „nem láttam és nem is tudok róla”-típusú megnyilatkozások burkát. Sosem áll egy rab mellé sem nyilvánosan, hogy ezzel alamizsnát szerezzen és nem is értekezik a büntetések jogi alapjairól; csupán nyugodtan és eltökélten végiglátogatja húsz év alatt Európa csaknem valamennyi fegyházát, kijátszva a tilalmakat és az örök csapdáit, szembeszállva olyan betegségekkel, melyeknek már pusztá említésétől elsápadnak a jóra való polgárok és a tisztviselők. Olyan embereket szólaltat meg, akik sosem beszélhetnek; körútjai végeztével pedig csak azért tér haza, hogy elmondhassa, mi mindent látott és hallott. A halál a Krím-félsziget belsejében éri utol, hadifoglyoktól elkapott lázas betegség formájában.

Howard után tehát már nem lehet úgy beszélni a börtönökről, mint előtte. Az angol közvélemény tudatában is volt ennek, miként azt a *Gentlemen's Magazine*-ben tucatjával megjelent neki szentelt cikkek, műveinek 1777 és 1792 közötti többszöri újrakiadása, illetve a *London Gazette* nekrológja tanúsítja. (Ez utóbbi kivételes tisztelgés volt egy olyan ember előtt, aki sosem viselt magasabb tisztséget.⁴²) Mindazonáltal felmerül a kérdés, miért akartak már életében szobrot emelni neki, s miért kapott 1796-ban síremléket a londoni Szent Pál-katedrálisban a célból, hogy dicsőségbe öntsék „a játékonyság diadalát”? Ezekkel a gesztusokkal Anglia elsősorban büntetés-végrehajtási reformját temette.

Felelős-e Howard is azért, hogy az Egyesült Királyság a 18. század végén képtelennek bizonyult arra, hogy javítson börtöneinek helyzetén? 1774-et követően filantrópunkat többször is meghallgatja az alsóház, amely kinyilvánítja érzékenységét „buzgósága, emberiesége és érdekes megfigyelései” iránt.⁴³ Leginkább 1779-ben lép fel aktívan, mint a William Eden és William Blakstone által a parlamentben megszavaztatott Penitentiary House Act egyik ötletadója. E törvény terve vette mintabörtönök létrehozását a célból, hogy a bűnözők egyes kategóriáit olyan börtönrendszerbe juttassák, amely egyszerre büntet és javít. Blakstone kérésére Howard elvállalta, hogy barátjával, Fotgerhill doktorral együtt a két börtön helyének kiválasztásával és kialakításával megbízott három főintendáns közé áll. Két évig tartó huzavona és a harmadik főintendáns kedve szerinti (ám a reformátorok állás-

⁴² Vö. Baumgartner, L.: John Howard (1726-1790). Hospital and Prison Reformer: A Bibliography. Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1939.

⁴³ Howard 1994 48. o.

pontjával ellenkező) helyszín kiválasztása után 1781-ben lemond és ezt írja Bathurst miniszterelnöknek: „azt hittem, hasznossá tudom tenni magam [...], két év elteltével viszont valóságos szegény számomra azt látni, hogy semmi sem történt.”⁴⁴

Howard nem volt igazán politikus alkat; érzékenysége még nagyobb lehetett, amikor javaslatának a gyakorlatba való átültetéséről volt szó. Egyenesen következik-e ebből a kudarcból, hogy – miként azt a Howard műveinek kiváló amerikai kiadását gondozó szerző gondolja – filantrópunk éppen hajhatatlansága révén felelős lenne a büntetőgyarmatok rendszerének fenntartásáért egészen a 19. század közepéig, illetve azért, amiért Anglia csak hatvan évvel később kezdte el börtöneinek átalakítását?⁴⁵ Szegény Howardnak azért nem volt ekkora hatalma, s nem szabad figyelmen kívül hagynunk az 1840 tájékán Európában igencsak népszerű börtönreform (ennek történetét M. Ignatieff írta meg) gazdasági és társadalmi összefüggéseit sem.

Ami Michel Foucault-t illeti, ő a börtön születéséről írt nagyívű munkájában szinte említést sem tesz Howardról, és gyakorlatilag tudomást sem vesz vizsgálatairól; ugyanakkor bőségesen idéz J. Benthamtól, ugyanis ez utóbbi panoptikum-rendszere jobban alátámasztja a totális ellenőrzést kialakító társadalom 18-19. századi létrejöttéről szóló elméletét. Howardot csak másodkézből (Julius) idézi;⁴⁶ akkor is csak az 1779-es törvény preambuluma szerzőjeként és a magánzárkán és a „legalantasabb [...] kényszermunkán, például mókuserék hajtásán” alapuló fogvatartás kiötlőjeként.⁴⁷ Filantrópunk munkásságának ilyen mérvű félreismerése már csak azért is meglepő, mivel teljes mértékben ellentétes a Howard által írottakkal. Legyen elég itt arra a szövegrészre utalnunk, melyben éppen a mintabörtön kialakításakor elvetett szabályzat-tervezetét fejt ki. Mit is javasol? Biztonságos és higiénikus életkörülményeket (tisza levegő, fürdési lehetőség, rendes mellékhelyiségek), egészséges életmódot („megfelelő mennyiségű és minőségű táplálék”); éjjel egyéni zárkát, nappal pedig „az erőállapotnak és a büntetés súlyának megfelelő” közös munkát, a munkakörülmények egészségesebbé tételét. A közösségtől való elszigetelést, illetve az egyedül végzendő munkát kizárólag büntetésként tartja alkalmazhatónak.⁴⁸

Howard is kora angol társadalmának gyermeke, a születési rendhez és a bűnözők engedmény nélküli megbüntetéséhez ragaszkodó földbirtokos; ám ugyanakkor fogékony a balsors és az igazságtalanság iránt is, egyfajta felebaráti szeretet hatja át és nem hajlandó beletörödni kora számtalan visszaélésébe. A börtönviszonyok megreformálására gyakorolt hatása (Romilly és Mirabeau közvetítésével) igen jelentős Franciaországban a forradalom idején és a 19 században is,⁴⁹ s nem elhanyagolható mértékű Amerikában, Kanadában⁵⁰ –

⁴⁴ Howard 1994 51. o.

⁴⁵ Vö. England, R. W.: „Introduction to the Reprint Edition” in: Howard, John: Prisons and Lazaretto (reprinted from the fourth edition, 1792). Montclair, 1973, I. köt., XIX-XXII. o.

⁴⁶ Vö. Julius: Leçons sur les prisons. 1831

⁴⁷ Foucault 1975, 125-126. o. Több történész véleményét ütközteti Giard, L. (szerk.): Michel Foucault. Lire l'œuvre. Grenoble, 1992, 167-220. o.

⁴⁸ Howard 1994 549-551. o.

⁴⁹ Vö. Petit 1990

⁵⁰ Vö. Fecteau, J.-M.: Un nouvel ordre des choses: la pauvreté, le crime, l'État au Québec, de la fin du XVIIIe siècle à 1840. Montréal, V.L.B., 1989

de még Oroszországban sem, ha az 1890-es szentpétervári Nemzetközi Büntetés-végrehajtási Kongresszust vesszük példának.⁵¹

Ma olvasva Howard műveit, az tűnik a leginkább jelentősnek bennük, hogy mennyire találó és időtálló a börtönviszonyokról nyújtott elemzése: önkény és a törvényesség háttérbe szorítása a büntetés-végrehajtási intézményekben, a fogvatartottak fizikai és erkölcsi állapotának romlása, az elzárás által a társadalomba való beilleszkedés nehezebbé tétele, folyamatos reformok szükségessége. Követve megfigyelőnket a perrendtartás, a királyi, községi, illetve egyházi igazságszolgáltatás, az adósok arányának tekintetében (ez utóbbiak a gazdasági átalakulás korát élő Angliában mindig sokan vannak), vagy akár a bezárás – a hagyományos megelőző szerepen túl – büntetés, javítás vagy éppen kegyelmi jellegét illetően is eltérő országok börtöneibe, szembetűnő, hogy a börtön minden következmény nélkül a jog fölé emelkedhet. A börtönlakók mindenütt ugyanazon társadalmon kívüli csoportok tagjai közül kerülnek ki, s igazából ugyanazokat a sötét büntetéseket szenvedik el. Mindeközben a börtön egy levegőt szív a társadalommal, a külvilág elemei átszivárognak falain – néha egyszerűen azért, mert nincs lehetőség a teljes bezárkózásra. A börtönfalak átjárhatósága a 18. században, a látogatások vagy éppen a szexualitás mind megannyi kijavítandó „bibát” jelentettek Howard és a többi filantróp számára; amikor pedig a 19. században végül átszervezik a börtönöket, ki is igazítják azokat. Az 1830-1840-es években Európában általánossá váló „fellendülés” azonban represszív jellegű: háttérbe szorulnak a humanitárius elvek, és a filantrópokat is a „börtönlakók barátaiként” bélyegzik meg.⁵² Valószínű, hogy a börtön – éppen bezárkózása révén – az anyagi körülmények két évszázada tartó javulása ellenére ma éppolyan nehezen elviselhető, mint amilyen a 18. században volt.

Börtönök (illetve elzárás) pedig mindig lesznek...⁵³ Ettől válik a jó öreg Howard, ez a neurotikus, életének sötét oldalából (a mienktől nem is olyan távoli) kora homályának megvilágításához bátorságot merítő filantróp ma is időszerűvé.

(Francia eredetiből fordította: Szász Géza)

⁵¹ Vö. Rivière, A.: „Howard, sa vie, son œuvre” in: *Revue pénitentiaire* (1891), Paris, 651-680. o.

⁵² AREPPS 1994.

⁵³ A börtönökkel kapcsolatos képzetokről ld. V. Brombert rendkívül szuggesztív (ám Howardot figyelmen kívül hagyó) tanulmányát. Brombert, V.: *La Prison romantique. Essai sur l'imaginaire*. Paris, J. Conti, 1975.